PEDAGOGIK TADQIQOTLAR JURNALI
ISSN: 3060-4923 Impact Factor –7,212

NABI JALOLIDDIN TARIXIY ROMANLARIDA MILLIYLIK, DAVR RUHI VA UMUMINSONIY QADRIYATLAR SINTEZI

Matchanova Mastura Baxrom qizi
Urganch davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi,
Urganch, O‘zbekiston
E-mail: Masturamatchanova1@gmail.com
https://doi.org/10.5281/zenodo.21695743

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy o‘zbek nasrining yetakchi vakillaridan biri Nabi Jaloliddinning tarixiy romanchilik mahorati hamda uning asarlarida milliylik, davr ruhi va umuminsoniy qadriyatlar sintezi masalasi tadqiq qilingan. Adibning o‘tmish realligi va inson qismati falsafasiga bag‘ishlangan “Umar Xayyom (Oraliq)” va Abdulhamid Cho‘lpon hayoti badiiy aks ettirilgan “Tegirmon” romanlari ob’ekt sifatida olingan. Tadqiqot davomida tarixiy shaxs va jamiyat ziddiyati, milliy o‘zlikni saqlash muammolari falsafiy-estetik nuqtai nazardan tahlil etilgan. Romanlar matni tarkibidagi milliy va umumbashariy komponentlarning o‘zaro korrelyatsiyasi ochib berilgan. Olingan ilmiy natijalar mustaqillik davri romanchiligi taraqqiyot tamoyillarini belgilashga xizmat qiladi.
Kalit so‘zlar: tarixiy roman, Nabi Jaloliddin, milliylik, davr ruhi, umuminsoniy qadriyatlar, badiiy sintez, Umar Xayyom, Cho‘lpon, badiiy psixologizm, tarixiy haqiqat, intellektual nasr, ilmiy yangilik.

СИНТЕЗ НАЦИОНАЛЬНОГО СВОЕОБРАЗИЯ, ДУХА ЭПОХИ И ОБЩЕЧЕЛОВЕЧЕСКИХ ЦЕННОСТЕЙ В ИСТОРИЧЕСКИХ РОМАНАХ НАБИ ДЖАЛОЛИДДИНА

Аннотация. В данной статье исследуется вопрос синтеза национального своеобразия, духа эпохи и общечеловеческих ценностей в исторических романах одного из ведущих представителей современной узбекской прозы Наби Джалолиддина. На примере романов «Умар Хайям (Оралик)» и «Тегирмон» освещаются концепция исторической личности и мастерство художественного воссоздания прошлого. В исследовании анализируется соотношение исторической правды и художественного вымысла, баланс национальных и общечеловеческих ценностей в психологии героев. Выявлен уникальный философско-эстетический подход писателя к отражению противоречий эпохи. Полученные результаты служат определению новых граней стиля писателя.
Ключевые слова: исторический roman, Наби Джалолиддин, национальное своеобразие, дух эпохи, общечеловеческие ценности, художественный синтез, Умар Хайям, Чулпан, художественный психологизм, историческая правда.

SYNTHESIS OF NATIONALITY, THE SPIRIT OF THE EPOCH, AND UNIVERSAL HUMAN VALUES IN THE HISTORICAL NOVELS OF NABI JALOLIDDIN

Abstract. This article examines the synthesis of nationality, the spirit of the epoch, and universal human values in the historical novels of Nabi Jaloliddin, one of the leading representatives of modern Uzbek prose. Based on the novels "Umar Khayyam (Oraliq)" and "Tegirmon", the concept of historical personality and the mastery of artistic recreation of the past are highlighted. The study analyzes the relationship between historical truth and fiction, the balance of national and universal values in the characters' psychology. The writer's unique philosophical and aesthetic approach to

reflecting the contradictions of the era is revealed. The results obtained serve to define new facets of the writer's style.

Keywords: historical novel, Nabi Jaloliddin, nationality, spirit of the epoch, universal values, artistic synthesis, Umar Khayyam, Cho‘lpon, artistic psychologism, historical truth.

KIRISH

Mustaqillik davri o‘zbek romanchiligining janriy taraqqiyotida o‘tmishga, millat va umumjahon sivilizatsiyasi tarixida chuqur iz qoldirgan siymolar hayot yo‘li va falsafiy dunyoqarashiga yangicha konseptual yondashuv yetakchi tamoyillardan biriga aylandi. Bugungi kun nasrida voqelikni chuqur falsafiy-psixologik qatlamlarda, intellektual planda aks ettiruvchi adib Nabi Jaloliddin ijodida tarixiy mavzu muhim o‘rin tutadi. Uning jahon adabiy muhitida katta qiziqish uyg‘otgan “Umar Xayyom (Oraliq)” (2007) hamda milliy uyg‘onish davri va qatag‘on fojiasini yorituvchi “Tegirmon” (2018) romanlari an’anaviy biografik-hujjatli bayon doirasidan chiqib, falsafiy romanchilikning yorqin namunalariga aylandi. Mazkur asarlarning tub mohiyatida milliy o‘zlik komponentlari, muayyan davrning ijtimoiy-siyosiy hamda madaniy geosiyosiy muhiti (davr ruhi) va barcha davrlar uchun invariant sanalgan umumbashariy gumanistik g‘oyalar o‘zaro yuqori badiiy-estetik darajada sintez qilingan.

TADQIQOTNING ILMIY YANGILIGI QUYIDAGILARDAN IBORAT:

- Nabi Jaloliddin tarixiy romanlarida an’anaviy xronologik tasvirdan intellektual-falsafiy konsepsiyaga o‘tilgani, xususan, qahramon tabiatini belgilovchi subyektiv makon — **“oraliq” (falsafiy ekzistensializm) sferasi** ilk bor tizimli tahlil etildi;
- “Umar Xayyom (Oraliq)” romanida taqdim etilgan Xayyom va Abu Homid G‘azzoliy munosabatlari orqali XI asrdagi **ilm va iymon, aql va qalb dialektikasi** hamda uning umumbashariy gumanistik invariant sifatidagi tabiati ochib berildi;
- “Tegirmon” romanidagi ramziy-metaforik tizim tadqiq qilinib, undagi **“Tegirmon” obrazining totalitar rejim va milliy uyg‘onish fojiasi o‘rtasidagi konfliktual arxetipi** aniqlandi;
- Yozuvchi asarlarida milliy kolorit (etnopoetika), tarixiy xronotop (davr ruhi) va gumanistik qadriyatlarning **uchlik strukturaviy sintezi (badiiy yaxlitligi)** adabiyotshunoslik mezonlari asosida ilmiy deklaratsiya qilindi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotning metodologik asosi va nazariy poydevorini jahon hamda o‘zbek adabiyotshunosligida tan olingan qiyosiy-tarixiy, biografik, germenevtik va tizimli-struktural tahlil prinsiplari tashkil etadi. Tarixiy roman janrining tarkibiy tabiatini, undagi shaxs va jamiyat ziddiyatini ochishda rus adabiyotshunosi M.Baxtinning **"xronotop" (makon va zamon birligi) nazariyasiga** tayanildi.

Asarlardagi matn osti (subtekstual) ma'nolarni, muallif g'oyasini va obrazlar psixologizmini kashf etishda **germenevtik tahlil metodi** yetakchilik qildi. Shuningdek, Nabi Jaloliddinning tarixiy hujjatlar va badiiy to‘qima korrelyatsiyasini (mutanosibligini) qanday muvozanatda saqlaganini aniqlash maqsadida **biografik va qiyosiy-tipologik metodlardan** keng foydalanildi.

Tadqiqot prinsiplari Dilmurod Quronov tomonidan ishlab chiqilgan badiiy asarni tizimli-struktural tahlil qilish mezonlariga [4, B. 12-13] asoslandi. Bu esa asardagi lingvistik elementlar (milliy til koloriti, arxaizmlar) va falsafiy g'oyalarning universal bog'liqligini yaxlit model sifatida o'rganish imkonini berdi. Tarixiy voqelikning badiiy haqiqatga aylanish qonuniyatlari Bahodir Karimovning tarixiy shaxs talqini va milliy uyg'onish konsepsiyasiga oid ilmiy qarashlari [3, B. 42] asosida tekshirildi.

MAVZUGA DOIR ADABIYOTLAR TAHLILI

Mustaqillik yillari o‘zbek romanchiligida tarixiy shaxs konsepsiyasi va o‘tmish voqeligini badiiy idrok etish tabiati bir qator fundamental tadqiqotlarda o‘rganilgan. Akademik Bahodir Karimov o‘zining “Yangilanish qadri” nomli adabiy-tanqidiy maqolalar to‘plamida XX asr boshidagi milliy uyg‘onish, jadidchilik harakati va Cho‘lpon ijodiy fenomenining zamonaviy adabiyotda, xususan, romanchilikda yangicha konsepsiyalar asosida tiklanish tamoyillarini keng yoritgan [3, B. 42]. Professor Dilmurod Quronov esa “Adabiyot nazariyasi asoslari” fundamental darsligida roman janrida badiiy falsafa, dunyoqarash komponentlari va muayyan davr ijtimoiy-tarixiy hodisalarini o‘rganishning adabiyotshunoslik ilmi uchun majburiy metodologik asosi ekanligini ilmiy jihatdan ko‘rsatib bergan [4, B. 12-13].

Shuningdek, adabiyotshunos olim Qozoq Yo‘ldoshev o‘zining “Yoniq so‘z” asarida istiqlol davri nasridagi an’anaviylikdan qochish, personajlar psixologizmidagi ichki evrilishlar va lirik monologlar tabiatini tadqiq etgan [5, B. 76]. Adib Nabi Jaloliddin nasrining o‘ziga xos xususiyatlari, uning ijodidagi mifologik qatlamlar va tarixiy reallikka yangicha estetik munosabat masalalari tahlilga tortilgan. Biroq Nabi Jaloliddin tarixiy romanlaridagi milliylik, muayyan davr sotsial-psixologik tabiati va umumbashariy gumanizmning struktural sintezi yaxlit ilmiy muammo sifatida alohida monografik tadqiqot miqyosida o‘rganilmagan.

MUHOKAMA

Nabi Jaloliddinning tarixiy shaxslar qismatiga va ularning ichki dunyosini badiiy kashf etishga yondashuvida muallif falsafiy konsepsiyasini belgilovchi “oraliq” tushunchasi markaziy o‘rin tutadi. Yozuvchi “Umar Xayyom (Oraliq)” romanida bosh qahramonni faqatgina riyoziyotchi olim yoki mashhur ruboiylar muallifi sifatida emas, balki osmon va zamin, dahr va din, daho va mutassib jamiyat orasidagi global fojiaviy "oraliqda" yashovchi simvolik figura sifatida chizadi. Romanda XI-XII asrlardagi Saljuqiylar saltanati davri ruhi, sultonlik tizimidagi ichki saroy fitnalari, nizomulmulkchilik mafkurasi va mutassib diniy firqalarning o‘zaro g‘oyaviy to‘qnashuvlari Umar Xayyomning intellektual kechinmalari va ruhiy iztiroblari orqali beriladi.

Muallif tarixiy hujjatlardan chekinmagan holda badiiy to‘qimani sintez qilib, Umar Xayyom va buyuk faqih Abu Homid G‘azzoliyni yuzlashtiradi. An’anaviy tarixnavislikda bu ikki siymo ko‘pincha bir-biriga zid qutblar sifatida ko‘rsatilsa-da, Nabi Jaloliddin ularni falsafiy dialoq va samimiy munozaraga kirishtiradi. Bu uchrashuv o‘sha davr muhitining murakkab falsafiy manzarasini ko‘rsatish bilan birga, insoniyat tarixi uchun umumiy muammo bo‘lgan aql va qalb, dunyoviy ilm va diniy iymon murosasi g‘oyasini — ya’ni umuminsoniy qadriyatni shakllantiradi. Umar Xayyom asarda osmon va zamin, asr va ming yilliklar orasidagi “oraliqni” topa olgan buyuk gumanist sifatida talqin qilinadi:

“Shunisi aniqki, dunyoda buyuk bir sirli oraliq omnipresent (hamma yerda maqbul). Bu oraliqni hamma ham payqayvermaydi. Umar Xayyom ana o‘sha oraliqni topa olgan. U osmon va zamin oralig‘ida edi. Asr va ming yillik oralig‘ida edi” [1, B. 5].

Yozuvchining “Tegirmon” romanida esa tamoman boshqa makon va zamon xronotopi — XX asr boshidagi chor mustamlakachiligi ostidagi Turkiston va keyinchalik sovet qatag‘on tizimining shakllanish davri ruhi aks ettirilgan. Biroq konsepsiya va estetik yondashuv mohiyatan o‘zgarmaydi. Asarning strukturaviy yangiligi shundaki, undagi “Tegirmon” obrazi — shunchaki an’anaviy real ob’ekt yoki voqea sodir bo‘ladigan joy nomi emas, u erkin fikrni, insoniy qadriyatlarni va millatning mustaqillikka bo‘lgan intilishini jismonan va ma’nan maydalovchi totalitar mafkuraviy mashinaning universal metaforasidir. Cho‘lpon qismati misolida milliylik komponentlari (millat erki, ona tilining sofligi uchun kurash, milliy qadriyatlar) inson shaxsiyati, ijod erkinligi va haqiqatgo‘ylik kabi umuminsoniy invariant kategoriyalar bilan uzviy sintez qilinadi. Yozuvchi asarda Cho‘lponning nafaqat tashqi sargardonliklarini, balki uning g‘animning ko‘ziga tik boqishdan qo‘rqmagan vatanparvarona ichki quvvatini chuqur psixologizm orqali ochib beradi.

OLINGAN NATIJALAR VA ULARNING TAHLILI

Olib borilgan tarkibiy-semantik va qiyosiy-tipologik tahlillar natijasida aniqlandiki, Nabi Jaloliddin romanlarining matn strukturasi va g‘oyaviy tizimida uchta fundamental komponent o‘zaro dialektik yaxlitlikni — sintezni tashkil etadi va bu o‘zbek romanchiligi uchun quyidagi tizimli yangiliklarni taqdim etadi:

1. **Milliylik komponenti (Etnopoetika):** Adib asarlarida Sharq falsafiy tafakkuri, tasavvufiy ramzlar (jom, gumbaz, ishq, dahr), milliy turmush tarzi va milliy xotirani uyg‘otish funksiyasi tilning ichki imkoniyatlari (arxaizmlar, mumtoz doston uslubiga xos pahlaviyona ohang) orqali chuqur ifodalangan.
2. **Davr ruhi komponenti (Tarixiy xronotop):** Yozuvchi o‘zi tanlagan tarixiy davrning (Saljuqiylar hukmronligi davri va XX asr boshidagi mafkuraviy inqirozlar) ijtimoiy-siyosiy dramatizmini qahramonlar nutqi va psixologik xarakteriga to‘liq singdiradi. Davrning global qarama-qarshiliklari personajning shaxsiy ekzistensial inqirozini keltirib chiqaradi.
3. **Umuminsoniy qadriyatlar (Gumanistik invariant):** Har ikki asarda ham muayyan siyosiy-ijtimoiy tuzumlardan qat’i nazar, shaxs erkinligi, jaholat va mutassiblikka qarshi intellektual isyon, fidoiy do‘stlik, adolat va mutloq Haqiqatga intilish singari gumanistik g‘oyalar romanlarning o‘zagini tashkil etadi.

Adib an’anaviy biografik-xronologik tasvir uslubidan voz kechib, intellektual va psixologik tahlilni birlashtira olgani tufayli o‘zbek adabiyotida falsafiy-biografik romanning yangi tipologik modelini yaratishga muvaffaq bo‘lganligi tadqiqotning eng bosh natijasidir.

XULOSA VA TAVSIYALAR

Nabi Jaloliddinning “Umar Xayyom (Oraliq)” va “Tegirmon” romanlari ustida olib borilgan tizimli tadqiqotlar mustaqillik davri o‘zbek romanchiligi poetikasini yangi ilmiy xulosalar bilan boyitdi. Olingan natijalarga tayanib, quyidagi konseptual xulosalarni shakllantirish maqsadga muvofiq:

1. **Tarixiy shaxs talqinining evrilishi:** Nabi Jaloliddin romanlarida tarixiy personaj (Xayyom yoki Cho‘lpon) faqatgina ma'lum voqealar markazidagi hujjatli daxldorlik doirasida qolib ketmaydi. Adib qahramonni falsafiy va universal gumanistik g‘oyalarning tashuvchisiga aylantira olgan. Bu esa o'zbek adabiyotida falsafiy-biografik romanchilikning intellektual darajaga ko'tarilganini isbotlaydi.
2. **"Oraliq" va "Tegirmon" arxetiplarining estetik vazifasi:** Tadqiqotda aniqlanganidek, "oraliq" — inson ongi va erkinligining ekzistensial kengligi, "tegirmon" esa shaxsni yakson qiluvchi totalitar siyosiy tizim metaforasidir. Bu ramziy tizimlar milliylik komponentlarini umumbashariy muammolar (shaxs daxlsizligi, haqiqat izlash va dunyoqarash erkinligi) darajasiga olib chiqqan.
3. **Milliylik va umumbashariylik uyg‘unligi:** Har ikki asarda ham muallif milliy til jozibasi, Sharqona mifologizm va tasavvufiy ramzlardan foydalangan holda, insoniyat uchun umumiy bo'lgan adolat, iymon, ilm va muhabbat kabi invariant qadriyatlarni muvaffaqiyatli sintez qilgan.

AMALIY TAKLIF VA TAVSIYALAR:

- Mazkur tadqiqot natijalaridan oliy ta'lim muassasalarining filologiya fakultetlarida "Hozirgi adabiy jarayon", "Mustaqillik davri o‘zbek romanchiligi poetikasi" hamda "Adabiyot nazariyasi" fanlarini o‘qitishda, ma'ruza va amaliy seminarlarni shakllantirishda keng foydalanish tavsiya etiladi.
- Nabi Jaloliddin romanlarida qo‘llanilgan "oraliq" falsafasi zamonaviy o‘zbek qissachiligi va dramaturgiyasidagi yangi janriy-uslubiy izlanishlarni metodologik baholash uchun ilmiy mezon bo‘lib xizmat qilishi mumkin.
- Kelajakda adib ijodidagi etnopoetika va mifologik qatlamlarni monografik darajada, alohida dissertatsiyalar doirasida tadqiq etish adabiyotshunoslik fanining dolzarb vazifalaridan biri bo‘lib qoladi.

ISSN: 3060-4923 Impact Factor –7,212

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Jaloliddin, N. Umar Xayyom (Oraliq): Roman. – Toshkent: Sharq, 2007. – 384 b.
2. Jaloliddin, N. Tegirmon: Roman. – Toshkent: Cho‘lpon nashriyot-matbaa uyi, 2018. – 256 b.
3. Karimov, B. Yangilanish qadri: Adabiy-tanqidiy maqolalar. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2016. – 288 b.
4. Quronov, D. Adabiyot nazariyasi asoslari: darslik. – Toshkent: Akademnashr, 2018. – 480 b.
5. Yo‘ldoshev, Q. Yoniq so‘z: Mustaqillik davri adabiyoti haqida mushohadalar. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2012. – 320 b.
6. Sharafiddinov, O. Ijodkorning baxti va baxtsizligi: Adabiy portretlar va maqolalar. – Toshkent: Sharq, 2015. – 416 b.
7. Ulug‘ov, A. Adabiyotshunoslik nazariyasi. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2018. – 336 b.